

VU Research Portal

Tweehonderd jaar Neerlandistiek. Drie steekproeven

Noordegraaf, J.

published in

Nieuwsbrief voor afgestudeerden van de Opleiding Nederlands van de Vrije Universiteit te Amsterdam
1998

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (1998). Tweehonderd jaar Neerlandistiek. Drie steekproeven. *Nieuwsbrief voor afgestudeerden van de Opleiding Nederlands van de Vrije Universiteit te Amsterdam*, 17, 2-16.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Tweehonderd jaar Neerlandistiek. Drie steekproeven

Jan Noordegraaf

Het volgende is een bewerkte en 'verminderde' versie van een lezing die ik uitgesproken heb op de 'Siegenbeekdag' die door de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden op 27 augustus 1997 in de Leidse Hooglandse kerk gehouden werd ter gelegenheid van 'tweehonderd jaar neerlandistiek'. Die dag vormde een onderdeel van het Dertiende Colloquium Neerlandicus van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, dat in de week van 24-30 augustus 1997 te Leiden gehouden werd. Een volledig tekst zal elders gepubliceerd worden. Daar is ook de bibliografie te vinden.¹

1. Inleiding

Uit de klassieke mythologie is het verhaal bekend over de geboorte van Palla's Athene, godin van de wijsheid en beschermster van kunsten en wetenschappen. Naar de mythe wil, zou Athene geboren zijn uit het hoofd van oppergod Zeus en eensklaps in volle wapenrusting te voorschijn zijn getreden. De geboorte van de universitaire neerlandistiek is een wat langduriger proces geweest, dat veel aan de klassieken te danken heeft. Maar aan de andere kant: de neerlandistiek is niet aan één brein ontsproten.

Op zaterdag 23 september 1797 inaugureerde de drieëntwintigjarige Matthijs Siegenbeek te Leiden als buitengewoon hoogleraar in de Nederduitse welsprekendheid. Maar hij was niet de enige van wie de officiële neerlandistische activiteiten in 1797 begonnen. Aan de universiteit van Franeker was namelijk op 9 juni 1797 bij decreet vastgesteld dat de hoogleraar Grieks, Everwinus Wassenbergh (1742-1826), voortaan ook als hoogleraar in de "Nederduitse Taalkunde" werkzaam zou zijn. In 1797 vinden we dus in Franeker de eerste hoogleraar die officieel de Nederlandse taalkunde doceerde.

Wassenbergh was een classicus, en het zijn classici geweest die vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw aan verschillende universiteiten colleges Nederlands gegeven hebben. We weten van diverse colleges [3] Nederlands gegeven aan de universiteit van Harderwijk en van colleges aan de Groningse universiteit. Want niet alleen tegenwoordig wordt het maatschappelijk belang van de neerlandicus hoog ingeschat, ook in de achttiende eeuw werd "de beoefening der landstale van de grootste aangelegenheid" geacht, zoals een van die classici eens opgemerkt heeft. Om die reden hebben zij zich, ook in Leiden, ingespannen om de studie van de moedertaal op academisch niveau erkend te krijgen. En met succes: rond 1815 werden ook aan andere universiteiten en athenaea leerstoelen Nederlands ingesteld.

Er is wel gezegd dat de eerste hoogleraren Nederlands geen professionals zijn geweest. Dat klopt. Ze waren oorspronkelijk theoloog of jurist van beroep. Siegenbeek bijvoorbeeld is

¹ Zie Jan Noordegraaf, 'Kleinkinderen van Ten Kate? Nederlandse taalkunde in de 19e en 20e eeuw'. *Nederlands 200 jaar later. Handelingen dertiende colloquium Neerlandicus, Leiden, 24-30 augustus 1997*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor Neerlandistiek 1998, 29-52.

dominee in Dokkum geweest. Maar met de benoeming van Wassenbergh zien we een echte taalkundige aantreden. Als graecus behoorde Wassenbergh namelijk tot een school die in de achttiende eeuw tot ver buiten de landsgrenzen bekend is geweest, de zogenoemde Schola Hemsterhusiana, genoemd naar Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), hoogleraar Grieks te Franeker, later in Leiden. Die school van klassieke filologen had interessante ideeën op taalkundig gebied. De Hemsterhusianen beoefenden de etymologie volgens een strikt systeem van regels, dat gebaseerd was op de vormkant van de taal. Met behulp daarvan werden langs empirisch-inductieve weg taalkundige reconstructies van het Grieks gemaakt.

Al jong was Hemsterhuis hoogleraar aan het Athenaeum in Amsterdam, en in datzelfde Amsterdam trof hij de bij neerlandici welbekende Lambert ten Kate (1674-1731). Volgens sommigen heeft er zelfs zoiets als een vroeg-achttiende-eeuwse Amsterdamse linguïstenkring bestaan, waar Hemsterhuis, Ten Kate en anderen discussieerden over taalkundige zaken. In de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde neemt de veelgeprezen Ten Kate een onomstreden positie in. Ten Kate was een autodidact, een welgesteld rentenier en een onafhankelijk privé-onderzoeker. Zijn omvangrijke *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723 is een belangrijk historisch-taalkundig werk, waarin Ten Kate oudere stadia van verschillende Germaanse talen onderling vergeleek en volgens velen op een wetenschappelijke manier de etymologie, het verhevene deel, bestudeerde. 'Wetenschappelijk' wil zeggen: beïnvloed door denkers als Newton ging hij systematisch en empirisch te werk, zocht langs inductieve weg naar vaste regels die geen uitzonderingen kenden, terwijl hij zich daarbij alleen baseerde op wat hij als taalkundige feiten zag. Zijn reputatie berust mede op de methode die hij volgde. In bepaalde opzichten komt zijn benadering overeen met die van Hemsterhuis. Er zijn ook *studiosi* geweest die de methode van Hemsterhuis hebben toegepast op het Nederlands, maar veel effect hebben die pogingen niet gehad. [4]

Een volledig overzicht van de Nederlandse taalkunde vanaf Siegenbeek tot heden zal ik mede gezien het mij toegemeten bestek hier niet bieden. Liever wil ik aan de hand van een paar voorbeelden bekijken in hoeverre de bij ten Kate ingezette benadering voortzetting vindt in de Nederlandse taalkunde. Ik gebruik daarbij een driefasenmodel. Het historische standaardbeeld lijkt me ongeveer dit: omstreeks 1816 begint de historisch-vergelijkende grammatica, de voor velen echt wetenschappelijke taalstudie; voor die tijd was er zoiets als traditionele en normatieve grammatica. In 1916, met Ferdinand de Saussure, begint het structuralisme in de taalkunde. En in Nederland ... begint alles tientallen jaren later.

Hoe ongenueanceerd en onvolkomen dit schema ook is (de generatieve grammatica ontbreekt bijvoorbeeld geheel), ik kan het hier goed gebruiken. Om de Leidse alumni te plezieren heb ik er namelijk voor gekozen om iets van die twee eeuwen officiële neerlandistiek zichtbaar te maken aan de hand van het werk van drie Leidse hoogleraren, te weten Matthijs Siegenbeek (1774-1854), Matthias de Vries (1820-1892) en C.F.P. Stutterheim (1903-1991). Mijn ijkpunten zijn dus het begin van de Leidse neerlandistiek rond 1800, de introductie van de historische taalkunde omstreeks 1850, en het doorwerken van het structuralisme in de neerlandistiek rond 1950.

2. Taalvergelijking bij Matthijs Siegenbeek

Op 23 september 1847 werd er in Leiden vijftig jaar neerlandistiek herdacht. Op die dag namelijk vierde Siegenbeek zijn vijftigjarig jubileum als hoogleraar. Deze "dicteermachine" (L.J. Rogier), deze "ijdele en babbelse bejaarde" ging "na 50-jarige dienst (die zoo niet honor en honores, dan toch honoraria gat) een lofrede houden op zichzelf in 't Latijn!",

noteerde een tijdgenoot spottend. Wat er ook van die kwalificaties waar mogen zijn, in ieder geval is het zo dat er in de periode 1797-1847 op taalkundig gebied veel veranderd was: de historisch-vergelijkende taalwetenschap was opgekomen, waaraan namen als die van Jacob Grimm (1785-1863) en Franz Bopp (1791-1867) verbonden zijn. In die jaren doceerde Siegenbeek taalbeheersing en normatieve taalkunde; hij is dat blijven doen, en de meesten van zijn collega's deden dat ook: daarvoor waren ze tenslotte aangesteld. In Siegenbeeks werk is er maar weinig te vinden dat erop wijst dat hij het "zoo rijk en veelbelovend veld der vergelijkende taalkunde opzettelijk heeft bearbeid", zegt een van zijn herdenkers. Toch vinden we in een paar stukken van Siegenbeek taalvergelijkende observaties. Aan de hand van opmerkingen die Siegenbeek maakt in twee verhandelingen resp. uit 1810 en 1814 wil ik iets laten zien van Siegenbeeks manier van taalvergelijken in die jaren. [5]

Een eerste maatstaf die Siegenbeek daar gebruikt bij het vergelijken van talen is wat ik maar noemen zal *een fonotactisch criterium*. Dat heeft met klanken te maken, en wel met de wijze waarop volgorde van de klanken de structuur van woorden bepaalt en de indruk die dat maakt op het gehoor. In dit verband onderscheidt Siegenbeek twee hoofdsoorten van talen. Allereerst zijn er talen waarin de klinkers, vooral de "zachte en liefelijke", de overhand hebben. Die talen strelen het oor door een aangename en harmonieuze opeenvolging van klanken; ze hebben iets "smeltends, teeders", maar ook iets "verwijfde". Een van die talen is - uiteraard - het Frans.

Ten tweede zijn er talen die gekenmerkt worden door clusters van "zware en harde medeklinkers" zonder dat die in voldoende mate worden afgewisseld door "vloeiende klinkers". Die talen kwetsen het oor door een "onaangename ruwheid"; ze hebben de zwaarmoedige en logge gang "van den onbeschaafden landbewoner". Siegenbeek doelt hier onder meer op het Duits.

Het Nederlands neigt enigszins naar het tweede type, maar bevindt zich gelukkig in het juiste midden en "beweegt zich, als 't ware, met de waardigheid, den beschaafden en aanzienlijken man van middelbaren leeftijd passende". De Nederlanders immers voegen op de juiste plaatsen klinkers en medeklinkers in, zodat een rustige afwisseling ontstaat. Vergelijk bijvoorbeeld het Duitse *Fremdling* met het Nederlandse *vreemdeling*. Hier is "de zachtere e" tussengevoegd "om daardoor den overgang van de ene lettergreep tot de andere gemakkelijk te maken", en dat geeft aan tong en oor "een aangename verpoozing". Merk op dat fonotactische criteria in de loop van de negentiende eeuw verdwijnen uit het serieuze taalkundige discours. Maar als 'gesunkenes Kulturgut' duiken ze nog altijd op in opinies die leken gewoon zijn over taal ten beste te geven. Men herinnere zich het scherpe oordeel dat Carry van Bruggen (1881-1932) in haar 'taalboek' *Hedendaagsch Fetischisme* (1925) over dit soort "bakerpraatjes" geeft.

Een tweede, hier interessanter indelingscriterium dat Siegenbeek gebruikt, is een *syntactisch-morfologisch criterium*, dat te maken heeft met woordvolgorde. Allereerst signaleert Siegenbeek dat er een tegenstelling bestaat tussen de klassieke talen, Grieks en Latijn, enerzijds, en de "nieuwere talen", de "beschaafde hedendaagsche talen" anderzijds. In die eerste groep is dankzij de verbuiging de woordvolgorde nagenoeg vrij; bij de gedeflecteerde moderne talen is die vrijheid veel beperkter, maar er zijn interessante gradaties.

In het Frans ligt de woordvolgorde nagenoeg vast, aangezien die taal zich strikt houdt aan "de natuurlijke opeenvolging der woorden". "Natuurlijke opeenvolging" betekent: analoog aan de volgorde van het denken - eerst het subject, dan het werkwoord, en vervolgens de rest van de zin. De SVO-volgorde dus fungeert als de kapstok waaraan [6] Siegenbeek zijn betoog ophangt. Net zoals de meeste andere hedendaagse talen kenmerkt het Nederlands zich door een gebrekkige verbuiging en vervoeging en ziet zich genoodzaakt "telkens een' grooten trein

van kleine onbeduidende woorden en van hulpwoorden mee te slepen". Toch heeft onze taal nog wat van die vrije volgorde behouden - er zijn nog enkele naamvallen over - en het Nederlands kan zo het Grieks en Latijn nog volgen in vele van de "omzettingen" die in die talen mogelijk zijn. Er is dus in het Nederlands veel vrijheid van woordvolgorde, meer dan in het Frans bijvoorbeeld. Ook de aanwezigheid van het lidwoord in het Nederlands wordt als een pluspunt gezien: het bevordert de duidelijkheid; hierin is onze taal superieur aan andere talen ("gewichtig voordeel").

Het valt op dat de hoeveelheid talen die Siegenbeek in de beschouwing betreft, vrij beperkt is; het corpus in de *Aenleiding* van Ten Kate is veel groter. Terwijl Ten Kate vooral focust op de morfologie van het werk woord, is Siegenbeeks criterium de volgorde van het denken, die in de befaamde *Encyclopédie* ook wel de "ordre analytique" wordt genoemd; een niet-talige parameter dus. In de achttiende-eeuwse Franse taaltypologie werden de talen die "l'ordre naturel" volgden, "analogues" genoemd; talen met vrije woordorde heetten er "transpositives" (vergelijk Siegenbeeks "omzettingen"). Een term als 'natuurlijke volgorde' wijst erop dat Siegenbeek zijn indeling ontleend heeft, direct of indirect, aan (een notationale variant van) deze typologie die door de rationalistische grammatici was bedacht om aan een historische vraagstelling te ontkomen. De variaties op de universele taalstructuur zijn telkens uitingen van een andere taalgeest, en niet het gevolg van historische ontwikkelingen, zo meenden zij. In die zin zou de taaltypologie gezien kunnen worden als een tegenwicht tegen de in de achttiende eeuw opkomende opvattingen over historische taalverwantschap. Siegenbeek geeft een achrone vergelijking op structurele, en niet op historische basis: het Latijn bijvoorbeeld behoort in deze optiek tot een andere klasse dan het Frans.

Op het gebied van de taaltypologie is Siegenbeek geen achterloper. Zijn syntactisch-morfologisch criterium voert tot ongeveer eenzelfde indeling die we enkele jaren later, in 1818, aantreffen bij de Duitse geleerde August Wilhelm von Schlegel (1767-1845), namelijk die in 'analytische' en 'synthetische' talen. Siegenbeek heeft het dan wel over een "weinig bearbeide stoffe" en over de "nieuwheid des onderwerps", maar feit is dat het een materie betreft die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in allerlei geschriften uitvoerig aan de orde is gesteld. Als men Siegenbeeks ideeën vergelijkt met de taaltypologie uit de achttiende en begin negentiende eeuw blijkt dat hij weinig nieuws brengt.

Wat even opvalt, is dat Siegenbeek zijn uiteenzettingen doorspekt met waardeoordelen, maar dat hoeft niet echt verontrustend te zijn. De beroemd [7] geworden "Third Annual Discourse" uit 1786 van Sir William Jones (1746- 1794), *On the Hindus*, waarin deze de aandacht vestigt op het Sanskriet en dat veelal als opmaat wordt beschouwd tot de 'nieuwe' taalwetenschap, wordt eveneens gepresenteerd in termen van 'kwaliteit' ("wonderful structure", "more perfect", "more copious", "more exquisitely refined") en minder in termen van afstamming en helemaal niet in termen van chronologie van taalvormen. Wanneer Siegenbeek talen vergelijkt, is daar een waardeoordeel mee verbonden; bij hem zijn de klassieke talen -hij kende geen Sanskriet -de maat waarmee gemeten wordt. Dat duidt dan ook het evaluatieve kader aan waarin hij bezig is: hij wil de aandacht vestigen op de "voortreffelijkheid der Nederduitsche taal" en die voortreffelijkheid was natuurlijk diep geworteld in het Nederlandse volkskarakter. Anders gezegd: Siegenbeeks taalvergelijking had ten doel de voortreffelijkheid van het Nederlands te laten uitkomen, "highlighting contrasts, for example", om zo te laten zien dat de Nederlanders best welsprekend konden zijn. Geen autonome taalkunde dus, maar 'taalvergelijking' in dienst van de welsprekendheid. De emancipatie van de Nederlandse taalkunde zou zich pas decennia later voltrekken.

3. Van taalbeheersing naar taalwetenschap: Matthias de Vries

A classicist of origin, he has striven af ter making Netherlandics the equal of classical philology both in authority and methods

C.B. van Haeringen

Was Siegenbeek benoemd op instigatie van een invloedrijke bevriende Leidse classicus, in Matthias de Vries vinden we een classicus die zich op eigen initiatief heeft omgeschoold tot neerlandicus. In 1838 -hij was toen achttien jaar oud -was De Vries klassieke Ietteren gaan studeren in Leiden. Hij trof daar hoogleraren die zich graag beschouwden als voortzetters van de traditie van de grote achttiende-eeuwse Leidse filologen. Na vijf jaar studie promoveerde De Vries op een in het Latijn geschreven proefschrift over de Griekse geschiedschrijver Polybius. De stellingen bij zijn dissertatie wijzen erop dat hij zich ook met andere onderwerpen dan de klassieke talen had beziggehouden: één stelling gaat over Jacob van Maerlant en drie taalkundige stellingen gaan over de etymologie en over Sanskriet als grondslag voor etymologische onderzoekingen. Dat is opvallend, want in het algemeen wordt gezegd dat de classici zich nogal kritisch opgesteld hebben tegenover de opkomende historische taalkunde. Ook in 1843 -hij was toen drieëntwintig -publiceerde De Vries een editie van de *Warenar*. Die uitgave was ontstaan als reactie op een [8] prijsvraag, in 1841 uitgeschreven door de Faculteit der Letteren te Leiden. Op aansporing van Siegenbeek werkte De Vries zijn inzending om -die was, zoals toen gebruikelijk, in het Latijn gesteld -tot een uitgave met uitvoerig commentaar .

Wat betreft het editeren van oudere Nederlandse teksten kon De Vries zijn hart ophalen in de *Vereeniging tot bevordering der oude Nederlandsche Ietterkunde*, die de beoefening van de vaderlandse Ietterkunde wilde bevorderen door de gezamenlijke uitgave van handschriften "uit den vroegsten tijd onzer Ietterkunde tot het midden der 16e eeuw". De oprichtingsvergadering vond in oktober 1843 plaats, ten huize van De Vries. Duitse coryfeeën zoals Franz Bopp en Jacob Grimm tekenden in op de uitgaven van de vereniging. Tekstedities maakten de roem uit van de Nederlandse klassieke filologie. Het is dus niet zo opmerkelijk dat de classicus De Vries, die duidelijke belangstelling koesterde voor de oudere fasen van zijn moedertaal, begon aan uitgaven van oudere Nederlandse teksten. Hij paste de beproefde methoden van de klassieke filologie toe op teksten uit een ander taalgebied.

Maar hoe zit het nu met De Vries' taalkundige interesse? Hij had ook diverse taalkundige stellingen aan zijn proefschrift toegevoegd. Wat biedt de *Warenar-editie*, een boek met een uitvoerig commentaar, in dit opzicht? Immers, het was niet zozeer de bedoeling een toelichting op de tekst zelf te geven, maar "om datgene wat de *Warenar* voor de kennis onzer taal oplevert, in een behoorlijk licht te stellen en aan de wetenschap dienstbaar te maken". Er is wel enige grond voor het kritische geluid dat Johan Huizinga (1872-1945) liet horen. In de taalkundige aantekeningen van De Vries wordt namelijk meer op klankovereenkomsten gelet dan op historische verbanden. "In zijn eerste geschriften", zo zegt Huizinga dan ook over De Vries, "was van systematische taalwetenschap nog weinig te bespeuren". En Huizinga kon het weten, want hij was een geschoold neerlandicus, al is zijn taalkundige dissertatie dan ook wegens al te speculatieve elementen door zijn Groningse promotor naar de prullenmand verwezen.

Wie de aantekeningen op de *Warenar* doorneemt, komt er veel ouder secundair werk tegen. Ten Kate, Grimm, en niet te vergeten de door De Vries zo royaal bewonderde dichtsterlijke veelschrijver Willem Bilderdijk (1756-1831). Echt etymologiseren acht De Vries veelal buiten zijn bestek te vallen; hij beperkt zich tot verklaren van woorden en uitdrukkingen. Soms mijmert de jeugdige classicus even weg over een wortel in het Nederlands die hij dan probleemloos in verband brengt met een wortel bij Homerus. Dat doet de geoevende lezer direct denken aan de berucht geworden, door sommige volgelingen van Hemsterhuis gepraktiseerde analyse van taalkundige wortels.

In de jaren 1842-1846 stond De Vries in contact met de latere hoogleraar Nederlands In Utrecht, de classicus W.G. Brill (1811-1896). De Vries [9] leverde commentaar op de *Hollandsche Spraakleer* die Brill aan het schrijven was, een historisch verantwoorde grammatica van het Nederlands. Op die manier kwam hij in aanraking met de producten van de Duitse historische taalkunde. Bovendien, in september 1846 bezocht hij een congres in Frankfurt waar hij zijn vereerde leidsman ontmoette, de taalkundige en sprookjesverzamelaar Jacob Grimm, die het congres overigens geweldig uit de hand liet lopen. De Vries hield er een lezing, in het Nederlands. Bij het diner werd op de plaats van De Vries geen eten gebracht, vertelt een ooggetuige. "Tot vergoeding had De Vries zoveel champagne gedronken, dat hij dronken door de feestvierende Duitschers zwierde, gesticuleerende met de handen en in pathetisch gesnater de geheele wereld als een orator aansprekende".

Op basis van zijn neerlandistische activiteiten in de jaren veertig had De Vries voldoende reputatie verworven om in 1849 benoemd te kunnen worden op de Groningse leerstoel Nederlands als opvolger van B.H. Lulofs. De titel van zijn Bilderdijkiaans getoonzette rede was: *De heerschappij over de taal, het beginsel der welsprekendheid* (1850). De Vries gaf daarmee te kennen dat hij besepte naar Groningen beroepen te zijn om als "leeraar der welsprekendheid op te treden". Welsprekendheid wordt in deze rede gezien "als een volmaakt gebruik van het spraakvermogen", "als eene kunst". De basis van de welsprekendheid is gelegen in grondige taalkennis, stelt De Vries. Siegenbeek en de zijnen hebben hier, dunkt me, niet anders over gedacht, maar toch verdient die uitspraak nadere aandacht.

In zijn Groningse rede onderscheidt De Vries de "taalkenner" van de "meester der taal". Voor beiden geldt als eis dat ze grondig vertrouwd moeten zijn met de taal, en dat betekent: volledige kennis van woorden en woordvormen, van de betekenissen, van de wetten die de aard van de taal bepalen etc. Dat alles is het gebied van de wetenschap en deze kennis kan door onderzoek en studie worden verkregen; maar wanneer de heerschappij over de taal aan de orde komt, gaat men over van het gebied van de "wetenschap" naar dat van de "kunst"; op dat laatste terrein mag men, moet men zelfs, normatief zijn: het is de plicht om de taal zuiverder aan het nageslacht over te leveren. Er is dus onderscheid tussen "theoretische wetenschap" en "praktische oefening", tussen taalkunde en taalbeheersing. Taalbeheersing is geen wetenschap en het heeft meer dan honderd jaar geduurd voordat neerlandici weer geprobeerd hebben de taalbeheersing tot wetenschap te verheffen.

Aan het slot van zijn betoog last De Vries nog een korte beschouwing in over wat hij eigenlijk het interessantste vindt, de historische taalwetenschap. Het is de opmaat voor zijn Leidse rede van een paar jaar later. "Slaan we ten slotte nog een blik op de wetenschap, die bij de praktische oefening ten grondslag moet liggen. Het is van groot belang, zich een [10] helder denkbeeld te vormen van *haren aard en hare strekking*". Die aard en strekking zal hij drie jaar later in Leiden uitwerken; in Groningen beperkt hij zicht tot een beknopte uiteenzetting van zijn ideaal, de historische studie der levende taal. Aan het slot van zijn rede verwijst hij - en dat lijkt me in deze context niet oninteressant - naar "die oude Pallasstad", waar de geest van een "BOERHAVE EN HEMSTERHUIS" nog voortleeft. In Groningen wil hij werken naar het

voorbeeld hem in Leiden gegeven. "Zoo doende zal ik trachten der school, waarin ik gevormd ben, niet tot oneer te verstrekken".

Naar Groningen voelde De Vries zich allereerst als taalbeheerser geroepen. De taalkunde vormt de basis van de welsprekendheid, is dienstbaar eraan. De Groningse rede ging -om tactische redenen, hij wilde niet te revolutionair overkomen -over welsprekendheid; de Leidse ging over taalkunde. In zijn Leidse oratie van 1853 heeft De Vries het over *De Nederlandsche taalkunde* en wel *in haren aard en hare strekking*. Legt men de beide oraties naast elkaar, dan wordt duidelijk welke slag hier gemaakt wordt. In Leiden zet De Vries de welsprekendheid door zijn voorgangers gedoceed goeddeels buiten de deur: de toenmalige taalbeheersing is slechts "eene oppervlakkige kennis", oreert hij, "zoo geheel tot het uiterlijke beperkt". Hoewel hij aan het slot van zijn rede zijn voorgangers in vriendelijke woorden toespreekt, rekent hij af met de wijze waarop zij de neerlandistiek hebben bedreven: welsprekendheid, taalbeheersing, is geen wetenschap. Nu komt De Vries expliciet met zijn taalkundig-wetenschappelijke idealen naar voren: taalkunde is een empirische wetenschap, met een strikt inductieve aanpak, vaste wetten, en zonder gefilosofeer vooraf. Dat is een duidelijk aansluiten bij de benadering van Ten Kate.

Twee dingen moeten duidelijk zijn. Ten eerste. Met de strenge toepassing van de *Lautgesetze* zoals die in de negentiende eeuw in de mode was, dweept De Vries juist niet. Heeft De Vries meegewerkt aan de verbetering van de historische taalkunde, vraagt zijn leerling Kluyver zich af. "Niet bij voorkeur", luidt het diplomatieke antwoord. Mijn conclusie is dan dat De Vries zich vooral programmatisch heeft aangesloten bij de methodische voorkeuren die er op dat moment in de historisch-vergelijkende taalwetenschap golden en die waren afgeleid van de positivistische canons van de natuurwetenschappen. Maar in feite is De Vries altijd een filoloog gebleven.

Ten tweede. In zijn Leidse rede *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking* propageert De Vries zijn ideaal van strenge wetenschap. Hij kon zich voor die gestrengheid op Duitse taalkundige voorbeelden beroepen, op Jacob Grimm en vooral op August Schleicher (1821-1868). Maar er is nog een aanvullend perspectief. Net zoals de prestigieuze Leidse filologen in de achttiende eeuw een streng regelsysteem bepleitten bij hun etymologische reconstructies van het Grieks, zo stond De [11] Vries eenzelfde ideaal voor ogen. Met andere woorden, de taalkundige infrastructuur, "de geest van Hemsterhuis", was er nog, zij het niet meer zo geprononceerd als vroeger; je hoefde die alleen maar wat anders in te vullen. De Leidse oratie uit 1853 is een positivistische, aan de eisen des tijds aangepaste versie van het achttiende-eeuws empirisme van Hemsterhuis en Ten Kate.

De Nederlandse taalkunde kan men zo dus zien als een dochter van de klassieke taalstudie. Op 27 juli 1853 schreef De Vries aan de vereerde Jacob Grimm dat hij naar Leiden gekomen was met het voornemen "het zoolang verwaarloosde vak eens te Leiden te doen bloeijen, en de vaderlandsche studiën met de *klassieke* te doen gelijk stellen in rang en eere".

4. Een analytische geest: C.F.P. Stutterheim

De eeuw Nederlandse taalkunde na De Vries is in eerste instantie gedomineerd geweest door de historische taalkunde en, in aansluiting daarop, na omstreeks 1920 door de taalgeografie. Voor informatie over de bloei van deze onderdelen van de neerlandistiek kan ik verwijzen naar een binnenkort te verschijnen artikelover "200 jaar taalkundige diversiteit". De daar geponeerde stelling is: pas na 1950 drong het structuralisme goed door in de neerlandistiek, dus pas tientallen jaren na het verschijnen van Ferdinand de Saussure's *Cours de linguistique générale* (1916). Gelet op de uitvoerige studie van Van Bree cum suis waag ik het er hier maar

op om de sprong te maken van de Leidse oratie van De Vries in 1853 naar een Groningse lezing uit 1960.

In 1960 werd op het zesentwintigste filologencongres een lezing gehouden over "Een nieuwe Nederlandse syntaxis" door A. W. de Groot (1892-1963), hoogleraar Algemene Taalwetenschap te Utrecht en structuralist van het eerste uur. Met z'n achtenzestig jaar was hij toentertijd wel de *grand old man* van de Nederlandse linguïstiek, en bij het herlezen van zijn Groningse voordracht krijg ik de indruk dat hij dat heel goed wist. Zelfbewust presenteerde De Groot zijn plannen voor een nieuwe grammatica van het hedendaags Nederlands op structuralistische grondslag. Daarbij gaf hij duidelijk zijn positie aan ten opzichte van andere taalkundige benaderingen. Vooral de neerlandici moesten het daarbij ontgelden. "Al onze neerlandici zijn in de eerste plaats als taalhistorici en wel volgens de opvattingen van de Junggrammatiker geschoold". Dat kan toch eigenlijk niet meer, vond De Groot, want met dergelijke opvattingen was al lang geleden "afgerekend". In navolging van zijn medewerker H. Schultink merkte hij op dat de opvattingen van de Groningse neerlandicus G.S. Overdiep (1885-1944) ernstig gedateerd waren; P.C. Paardekooper was een [12] behaviourist, die er een foute taaltheorie op na hield, en iemand als A. Reichling (1898-1986) nam in het taalkundig spectrum een "aparte plaats" in. De Leidse neerlandicus C.F.P. Stutterheim schetste hij als iemand die "duidelijk begrip en waardering" had voor de structuralistische richting die de taalkunde was ingeslagen, als een "geestverwant" dus.

Stutterheim was in 1956 in Leiden benoemd als hoogleraar Nederlandse taalkunde, als opvolger van de taalgeograaf G.G. Kloeke (1887-1963). Het lijkt er dus op dat het standaardbeeld klopt: de dialectologie wordt ook te Leiden ingeruild voor het structuralisme. Maar met Stutterheim hebben we toch een complexer geval. Hij heeft zelf eens opgemerkt dat "slechts een gedeelte" van zijn neerlandistisch oeuvre tot de Nederlandse taalkunde in strikte zin gerekend kan worden. Ondanks zijn grote wetenschappelijke productiviteit heeft hij geen neerlandistisch taalmonument nagelaten zoals zijn negentiende-eeuwse voorganger Matthias de Vries.

Wie was deze C.F.P. Stutterheim? Een van de intelligentste mensen die ik ooit ontmoet heb, zo typeerde een van zijn studenten hem eens. Als scholier van vijftien jaar raakte de jonge Kees Stutterheim volledig in de ban van de moderne literatuur en sloeg "maniakaal" aan het lezen. Hij besloot dan ook Nederlands te gaan studeren. Toen hij zich in 1923 als eerstejaars liet inschrijven aan de Universiteit van Amsterdam -hij was een van de vijf eerstejaars studenten Nederlands - trof hij daar als hoogleraar Nederlandse taalkunde F.A. Stoett (1863-1936). Stoett was een directe leerling van Matthias de Vries en een knap, maar streng filoloog.

Nu had Stutterheim de studie Nederlands gekozen juist omdat hij geboeid was door de moderne literatuur en zelf gedichten probeerde te schrijven. Maar tijdens zijn studie raakte Stutterheim ervan overtuigd dat de studie van de letterkunde de toets der wetenschappelijkheid niet kon doorstaan. Een herkenbare ervaring voor sommigen. Letterkunde is leuterkunde, om een Kern-achtige uitspraak van een vroegere Leidse hoogleraar Nederlands te citeren. Maar taalvergelijking, taalverwantschap, etymologie, de Wet van Grimm, de Wet van Verner, dát is pas wetenschap! Dat was de gedachte die Stutterheim kreeg bij de colleges Gotisch van zijn leermeester R.C. Boer (1863-1929). Het was deze veeleisende germanist die hem de drang naar precisie heeft bijgebracht, een drang die ook zo typerend is voor Stutterheims eigen werk. "De letterkunde als wetenschap had me teleurgesteld", schrijft Stutterheim in zijn *Herinneringen*. Toch is het zo dat hij de literatuurstudie niet definitief de rug toekeerde. Integendeel. Een boek als zijn *Problemen der literatuurwetenschap* uit 1953 zou men kunnen zien als een constructieve poging de literatuurwetenschap in Nederland op de juiste wetenschappelijke koers te brengen.

Helemaal in de sfeer van zijn historisch-taalkundig ingekleurde opleiding lag ook de bestudering van de *Prinzipien der Sprachgeschichte* van Hermann Paul (1846-1921), een boek dat sinds zijn verschijnen in 1880 [13] vele decennia z'n stempel heeft gedrukt op de taalwetenschap. In mijn bezit heb ik Stutterheims dictaatcahier uit de jaren twintig waarin een keurige samenvatting staat van de *Prinzipien*. Maar ik heb ook een schrift in mijn bezit waarin een samenvatting te vinden is van de *Cours de linguistique générale* uit 1916 van Ferdinand de Saussure (1857-1913). Het was nota bene op aandringen van de filoloog Stoett dat Stutterheim dit boek ging lezen dat zo'n belangrijke rol heeft gespeeld bij het omslaan van het historisch-taalkundig paradigma in een structuralistische benadering. Heeft lezing van de *Cours* in de tweede helft van de jaren twintig de jonge student nu een fundamenteel andere visie op de linguïstiek bijgebracht, hem tot het structuralisme bekeerd? Ik geloof het eigenlijk niet. Overigens maakte de *Cours* een overweldigende indruk op hem; de lectuur ervan betekende zoveel als een katharsis '. Het maakte veel duidelijk, onder andere dat ik nog maar heel weinig wist en kon", merkte Stutterheim op, en die conclusie bleef niet zonder gevolgen.

Het is bekend dat de befaamde *Cours de linguistique générale* door leerlingen is samengesteld op basis van collegedictaten van studenten. De Saussure zelf kon het boek niet uit zijn pen krijgen, hij had een writer's block, want hij vond dat zelfs de meest fundamentele principes in de taalkunde nog niet tot helderheid waren gebracht -hoe kon je dan een boek over linguïstiek schrijven? Welnu, bij Stutterheim was er niet diezelfde blokkade, maar wel eenzelfde kritische attitude, die hem juist wel veel aanleiding tot schrijven gaf. Als student al viel het hem op dat in grammatica's en artikelen over bepaalde kwesties uitspraken werden gedaan die soms niet klopten of anders zeer verschillend waren en zelfs tegenstrijdig. Anderen accepteerden dit als een gegeven. Stutterheim begreep werkelijk niet hoe je zoiets kon doen. "Het was me onmogelijk, dit eenvoudig voor kennisgeving aan te nemen. Het verwonderde me, verontrustte me, bleef me verontrusten" - het bleef hem zijn hele leven verontrusten, voeg ik eraan toe. Op zoek naar de diepere problematiek stortte hij zich op de studie van wijsbegeerte en psychologie, in de hoop in elk geval langs die weg tot een formulering van taalkundige problemen te komen. Aan zijn omvangrijke proefschrift *Het begrip metafoor. Een taalkundig en wijsgerig onderzoek* uit 1941 gaf Stutterheim niet voor niets een motto van Rilke mee, dat erop neerkomt dat je eerst de juiste vragen moet stellen voordat je oplossingen gaat zoeken.

In 1956 werd Stutterheim benoemd tot hoogleraar Nederlandse taalkunde te Leiden. Hij had toen ook hoogleraar algemene literatuurwetenschap kunnen worden, en dat lijkt nu, in een tijd waarin superspecialismen hoogtij vieren, een merkwaardig alternatief. Nog maar weinig neerlandici zullen tegenwoordig voor zo'n keuze gesteld worden. Maar Stutterheim had zich vanaf zijn proefschrift intensief bezig gehouden met zowel taalkunde als literatuurwetenschap. Zijn boek *Problemen der literatuurwetenschap* uit [14] 1953 is van belang geweest voor de algemene literatuurwetenschap in Nederland. Maar daarnaast schreef hij onder meer een *Inleiding tot de taalphilosophie* (1949) en een verhandeling over *Taalbeschouwing en taalbeheersing* (1954). Kortom, Stutterheim bewoog zich met gemak zowel op het ene als andere gebied; het bindende element in zijn veelzijdigheid is gegeven met zijn kritische attitude die hem ertoe dwong allereerst de principiële vragen aan de orde te stellen en te doordenken. Dat heeft alles te maken met wat we grondslagenproblematiek noemen, en die problematiek is aan de orde zowel in de taalkunde als in de literatuurwetenschap.

Wie Stutterheims neerlandistisch-taalkundig werk doorneemt, merkt al snel op dat hij nooit een complete spraakkunst van het Nederlands heeft geschreven of een monografie heeft gewijd aan een bepaald taalverschijnsel in het Nederlands. Een descriptivist kunnen we hem moeilijk noemen. En zoals gezegd, strikt neerlandistisch-taalkundige publicaties maken slechts een beperkt gedeelte van zijn omvangrijk oeuvre uit. Zijn taalkundige lezingen en verhandelingen

hebben veelal een vertrekpunt in een deelprobleem dat in de grammatica's is blijven liggen, accentkwesies bijvoorbeeld. "Prolegomena tot een theorie der grammatica", "Enkele lacunes in de Nederlandse spraakkunsten" zijn in dit verband veelzeggende titels. Stutterheim biedt treffende analyses van bepaalde taalverschijnselen, in de overtuiging dat je vanuit welk detailonderzoek dan ook als vanzelf bij wijsgerige, wetenschapstheoretische kwesies terecht komt. Zijn belangrijkste onderzoeksinteresse is duidelijk: "Het meest interesseren mij kennisstheoretische, methodologische en terminologische problemen".

In een lezing "Enkele prolegomena tot een theorie der grammatica" stelt Stutterheim: de grammatica is een descriptieve wetenschap. Dat houdt in: haar termen hebben betrekking op werkelijke taalverschijnselen; haar begrippen moeten een systeem vormen dat coherent is en dus onaantastbaar voor een immanente kritiek. Beide eisen kunnen niet met evenveel kracht gesteld worden. De correspondentie met de werkelijkheid is *primair* ten opzichte van de coherentie van het systeem. Als men afwijkt van het systeem, moet men dat kunnen verklaren. Men moet dan de *inconsequentie* van het systeem aanvaarden terwille van de feiten, van de werkelijkheid, en - voeg ik er zelf maar aan toe - niet plengen op het altaar van modelmatige elegantie zoals in sommige taalkundige stromingen de gewoonte is.

Ik ga hier niet in op de wetenschapsfilosofische vragen die bij dit citaat rijzen. Zoveel is duidelijk dat Stutterheim in de allereerste plaats de feiten wil laten spreken. Naïef is hij in dit opzicht zeker niet. Zo zegt hij in 1961 dat in de laatste halve eeuw de taalkundigen er zich zeer wel van bewust geworden zijn, hoe moeilijk taalfeiten te achterhalen zijn en hoe moeilijk het is om ze wetenschappelijk te beschrijven. Van zijn historisch-taalkundige leermeesters had Stutterheim in de jaren twintig het besef meegekregen dat je bij taalkundig onderzoek heel streng en nauwkeurig te werk moest [15] gaan. Geen regel zonder feiten, en geen feiten accepteren zonder grondig bewijs. Die houding heeft Stutterheim ook in praktijk gebracht ten tijde van en ten opzichte van het taalkundig structuralisme. Het is niet moeilijk aantoonbaar dat hij structuralistische termen en begrippen hanteert, en in zijn aandacht voor accentverschijnselen en zinsintonatie bijvoorbeeld sluit hij expliciet aan bij 'erkende' Nederlandse structuralisten. Stutterheim echter weigert in de uitspraak 'taal is een systeem' meer te zien dan een werkhypothese. Een theorie die bepaalde nieuwe feiten niet kan verantwoorden, is in wezen onjuist, ook al is ze in staat andere verschijnselen op excellente wijze te verklaren.

Op Stutterheims laatste kandidatencollege bestudeerden we in 1970 de generatieve *Syntaxis* (1968) van Kraak en Klooster. Maar eerst kregen we een uiteenzetting te horen over de eisen waaraan taalbeschrijving in het algemeen moest voldoen en een uitweiding over een van zijn stokpaardjes, de taalkritiek in heden en verleden, over verraderlijke taalkundige metaforen. Een analytische en observationeel gevoelige geest als Stutterheim koesterde zo zijn bedenkingen tegen pretentieuze en ogenschijnlijk sluitende systemen. Bepaalde leerstukken van de generatieve grammatica vond hij beslist inadequaaf gefundeerd en het is instructief om te zien hoe hij stellige uitspraken van sommige structuralistische vakbroeders op elegante wijze en zonder aanzien des persoons doorprikt. Een structuralist heeft Stutterheim zichzelf voorzover mij bekend niet genoemd; wel geeft hij aan invloeden te hebben ondergaan van het structuralisme. Op zoek naar systematiek en wetmatigheden in de taalkunde weigerde hij zich tenslotte over te geven aan één taalkundige benadering of zelf een eigen stelsel op te zetten. Hij blijkt elk systeem uiteindelijk te vermijden, constateert Dresden.

Eén component van de Stutterheimse taalkunde is de eerbied voor de feiten en de hang naar precisie; dat is hem bijgebracht door de erfgenamen van de historisch-grammaticale school. Een andere component is zijn kritische distantie geweest; z'n rol als "het kwade geweten van de taalkunde" - het woord is van A. W. de Groot - heeft hij met zichtbaar

genoegen gespeeld. Maar hij beseftte wel dat hij ook altijd zijn eigen kwade geweten is geweest.

5. Slotopmerkingen

Siegenbeek kende het werk van Ten Kate goed; in zijn *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* (1804) bijvoorbeeld verwijst hij er tientallen keren naar. Zijn taalvergelijkende insteek is evenwel een andere. Een zwaar empirisch onderbouwde studie naar de verscheidenheid van talen was niet zijn inzet; taalvergelijking diende bij hem om zo te zeggen didactische [16] doeleinden, waarbij hij gebruik maakte van vergelijkingscriteria hem aangereikt door achttiende-eeuwse rationalistische grammatici.

Er bestaat continuïteit tussen de achttiende en de negentiende eeuw, met Hemsterhuis en Ten Kate enerzijds, en De Vries anderzijds. Mede gezien vanuit de klassieke taalstudie is er bij De Vries eerder sprake van een weer opnemen van de draad dan van een wetenschappelijke revolutie.

De inductieve aanpak, het zoeken naar feiten in combinatie met het streven naar de formulering van regels is lang kenmerkend gebleven voor de neerlandistiek, waarschijnlijk als erfenis van de negentiende-eeuwse historisch-vergelijkende grammatica zoals ook bij een zo reflectief aangelegde geest als Stutterheim wel blijkt.

In hoeverre de introductie van de generatieve grammatica in Nederland dan een breuk betekent met een eeuwenoude onderzoekstraditie, daarover mag een volgende herdenker zich het hoofd breken.